

ФЕ
Ш 23/4 чукр
К 31

А. Кащенко.

НЕВОЛЯ БУСУРМАНСЬКА

В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ.

Ціна 50 коп.

КАТЕРИНОСЛАВ.

Друкарня І. Вісьман та І. Мордхілевич. Феодосійська 9.

1917 р.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

в Катеринославі.

Спільниками видавництва можуть бути окремі особи, громади й інституції. Пай—25 карб., які можна виплачувати протягом року. Умову В-ва висилають дурно.

Адреса—Полицейська, д. Мизко № 59. Книгарня «СЛОВО».

- № 1. **С. Русова.** Національні відносини в Бельгії 1916. Ц. 10 к.
- № 2. **А. Кащенко.** Перерід. Оповідання. 1916. Ц. 30 к.
- № 3. **А. Кащенко.** Мандрівка на пороги. Оповідання для дітей. 3 малюнками. 1916. Ц. 40к.
- № 4. **А. Кащенко.** Згадки про Сагайдачне та його околиці. 3 малюнками. 1916. Ц. 50 к.
- № 5. **Д. Мамин-Сібір'як.** Поганий день Василя Івановича. Оповідання для дітей. 1916. Ц. 8 к.
- № 6. **Т. Романченко.** Поезії. 1916. Ц. 15 к.
- № 7. **Я. Корчак.** Слава. Оповід. для дітей. З польської мови переклав Сава Криlach. 1916. Ц. 30 к.
- № 8. **М. Мандрика.** Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. 1917. Ц. 12 к.
- № 9. **С. Русова.** Чехія та її національне відродження 1917. Ц. 15 к.
- № 10. **Оповідання про дітей.** Попереказували Б., М. та Н. Грінченки. 1917 Ц. 1 р. 20 к.
- № 11. **Оповідання про хлопців.** Попереказували Б. М. та Н. Грінченки. 1917. Ц. 50 к.
- № 12. **Оповідання про дівчат.** Попереказували Б. М. та Н. Грінченки. 1917. Ц. 70 к.
- Одбитки з останніх оповідань №№ 13—20**
- Б. Грінченко.** Як жив український народ. Вид. 5-е. Серія „Пам'яті Насті Грінченко“. 1917. Ц. 40 к.
- № 22. „**Заборонені**“, поезії Т. Шевченка. 60 к.
- № 23. **А. Кащенко.** На руїнах Січі. 1917 Ц. 15 к.
- № 24. **М. Грінченко.** Про виборче право. Ц. 20 к.
- № 25. **Дзелень-Бом!** Збірник для дітей.

A 581882

А. Кащенко.

НЕВОЛЯ БУСУРМАНСЬКА

В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КАТЕРИНОСЛАВ.

Друкарня І. Вісьман та І. Мордхілевич. Феодосійська 9.

1917 р.

27149954

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

1108

ФС ШДЗ/Укр/КЗІ Анв. № 2414995Автор Кашенко А.Назва Неваля бусурманська
в українській народній
прозіт.Місце, рік видання Катеринослав, 1917.Кіл-ть стор. 64 с. : іл.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

14.09.01.Решет

Неволя бусурманська

В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ.

І. Татарська руїна.

Хоч доба татарської руїни та турецької неволі є найдавнішою добою українського життя, а між тим про ту добу до наших часів збереглося чимало народніх дум та пісень тоді, як про події з життя, наприклад, таких видатних козацьких ватажків, як Іван Сірко та Кость Гордієнко, що жили на 150—200 літ пізніше, не збереглося до наших часів жадної думи жадної пісні. Пояснення до цього можна знайти тільки у тому, що татарські напади й бусурманська неволя надмірно тяжко вражали всю українську людність и найгострішим бодем відбивалися у серці народніх мас.

Справді: з історії відомо, що року 1422 кримський хан Менглі Гірей спустошив всю Київщину і погнав у неволю бусурманську з міст та сел Київщини всіх, хто не вespів поховатись по лісах, і навіть всю людність самого Київа, разом з воеводою київським Іваном Ходкевичем та його родиною¹⁾. Че-

¹⁾ Антонович та Драгом. Іст. пісні М. Н., стор. 84.

рез кільки років він теж саме зробив з Волинню й Поділлем. За кільки років його наскоків на Україну з її земель було забрано у Крим кільки сот тисяч невольників та невольниць. Далі відомо, що року 1537 з України татари погнали у Крим 15.000 невольників, а року 1575—55.340 невольників. Далеко ще більше було забрано у неволю року 1589 з Галичини й Поділля, в 1593—з Волині, в 1640 з Київщини та 1653 1666, 1667 і 1671—з усієї України.

Знаючи ці числа, легко собі уявити який роспач панував на Україні під час таких татарських наскоків! Які величезні натовпи невольників гнали у Крим можна бачити з того, що, як каже Д. Антонович,¹⁾ один жид м'няйла, сидячи у Перекопі біля брами, всякий раз, як гнали невольників з України, питав, чи лишилися ще люде на Україні і звідкіля їх там береться така сила.

Набігаючи на Україну, татарська орда, кількістю тисяч у двадцять-тридцять душ мала у двічі, а часом і у тричі більше коней, бо всякий татарин гнав на повіді одного чи двох вільних коней, щоб вьючити на них здобич, і у всякого з них біля сідла були прив'язані чималі пасми ремнів, різаних з недубленої шкіри, що звалася сирицею, щоб було чим вьязати „ясирь“, себе-то живу здобич.

Вскочивши несподівано в Україну, та-

1) Ист. П. М. Н. I. стор. 97.

тарська орда поділялася на три загони, з котрих один біг верст на сто уперед, другий на стільки ж у праву руку і третій у ліву. Одбігши так од головного табору, всякий загін поділявся ще на три загони, а далі ті загони верст за 150 од головного табору поділялися ще всякий на три загони, ставало 27 загонів, а в решті велика площа України верст на 500, а иноді й більше у поперек вкривалася кількома сотнями татарських загонів, немов павутиною. Після того татари починали ловити людей, в'язати їм за спину руки і заганяти до своїх таборів. Ловили татари людей і в селах і у полі під час жнив або сіянки. Змагання з татарами по селах майже ніколи не бувало бо селяне не мали зброї; всяк намагався тільки втекти й переховатись, коли ж траплялося, що хтось змагався, так того зараз же вбивали. По містах людність инколи посівала узброїтись і оборонялася од татар, але й те не завжди їратувало, бо татари, натрапивши на опір, подавали про те звістку до головного або до другорядного табору і звідтіля прибігала татарам поміч. Певний захист од татар був тільки по замках та кріпостях, на котрі татари нападали дуже рідко, бо під час несподіваних наскоків вони не возили з собою гармат.

Зігнавши людей з усієї околиці до сво-

го табору, татари села підпалювали, а ясирь (невольників) порядкували до походу: людей похилих, що вже не здатні були до невольницької праці, татари не брали у неволю, а вбивали або на місці, або пригнавши у табір, недолітків же, які не мали ще сили добігти до Криму і крутилися цілими натовпами біля матерей, кримські хижаци розгонали й давили кнѣми.

Про жах татарської руїни маємо художній уривок з народньої пісні:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли,
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан вьється,
А по ногах ланцюг бьється.
А я бідний з діточками,
Піду лісом, стежечками;
Нехай йому із водою!
Ось, ось, чайка наді мною.

Співається тут про селянина, що зратувався з дітьми у лісі, мила ж його, себ то дружина, не встигла втекти і дісталася в неволю татарам. Цей уривок, хоч він і невеликий, дуже яскраво обмальовує татарську

руїну і згадує про другий засіб переховування од татар; це — влізти з головою у воду і дихати через продовбану очеретину. Пісня пояснює, що чоловік не сховався у воді через те, що побоявся, як би його не виявила чайка, котра крутилася й скигдила над річкою, мабуть маючи неподалеку гніздечко.

Весь жах, що переживала людинність під час татарської руїни, жаль за втраченою волею, нудьга у неволі за рідним краєм, за батьками, за дітьми, за милим або милою, та муки невольницького життя у чужій країні — „у вірі бусурманській“, як народ говорив, мов у люстрі відбилися у великій кількості народніх дум та „невольницьких плачів“, складених на ріжні випадки з невольницького життя і, хоч з того величезного народнього скарбу збереглися до наших часів на протязі чотирьох віків майже найдрібніші скалки, а проте й вони розкривають нам очі на минуле.

Який роспач, плач та лемент лунали по Україні під час татарських наскоків можна бачити з того, що по народній пісні навіть бездушна рослина, береза, почорніла з жалю:

Ой у лузі береза стояла,
А на березі зозуля кувала;
Питалася зозуля берези:

„Ой, березонько, чого ти не зелена?“

Ой, як я маю зеленою бути,
Коли підо мною татари стояли,
Копитами землю грасовали,
Мечем гилле обтинали.

Загальний сум людей, що лишалися після татарського наскоку на руїнах своїх осель без дітей та близьких людей, відбився у перших словах думи, з которі до наших часів зберігся тільки невеликий уривок:

Зажурилась Україна, що нігде прожити—

Витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,

Назад руки постягала, під хана погнала.

Опріч нападів татар цілими ордами у кільки десятків тисяч коней, на Україну майже що-року й що-денно набігали дрібні загони татарських добичників, що звуться у народніх думках „ушкалями“. Не маючи великої сили, ушкалі ходили через степи по-тайно, ховаючись по байраках та обминаючи села і захоплювали людей здебільшого під час праці на полі, як згадується у думі про Коваленка:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да зібрав женців да Коваленко,
Да усе женці да й одбірнії,
Поробив їм серпи да все золотії...

Ой повів женців на яри-долини,
На яри-долини, на яру пшеницю.
„Ой жніте, женчики, обжинайтеся
І на чорну хмару озирайтеся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю“
Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорну хмару озираються..
Ой, то же не хмара—то орда йде,
А Коваленко та перед веде,
В'язали руки да сирицею,
А залили очі да живицею,
А сковали ніжки да скрипницею.
„Ой повій, вітроньку, да з під ночі,
Да роскуй мої да руки, ніженьки,
Ох повій, вітроньку, з під темної ночі
Да на мої ж да на карії очі“.

По цій думі, заможного селянина Коваленка татари захопили під той час, як він одбився од своїх робітників і пішов у село обідати. За що тарари випікли Коваленкові очі гарячою живицею, дума не пояснює. Звичайно, татари випалювали або виколювали очі тільки втікачам, що намагалися втекти з неволі. Треба гадати, що Коваленка покарано за те, що він змагався.

II. Бранці козаки.

При зовсім інших обставинах попадали у бусурманську неволю козаки. Всякий козак

мав зброю і не давався живим до рук бусурманам. Тільки під час яких-небудь нещасливих пригод у боях, або через козацьку необачність татарам іноді щастило захопити козаків у бранці і то у дуже невеликій кількості. Про необачність козацьку згадують де кілька дум, між ними дума про атамана Матяша:

На усті Самарки Богу ¹⁾
Семенова, козацького Рогу
Дванадцять козаків Брацлавців небувальців

Стали козаки вечора дожидати,
Стали тернові огні раскидати,
Стали по чистому полю козацькі коні пускати,
Стали козацькі сідла од себе далеко покидати,
Стали козацькі семип'ядні піщалі по закутках ховати...

Побачивши таку необачність, старий козацький атаман Матяш застерігає молодь:

„Козаки, панове молодці!
Небезпечне ви майте,
Козацькі коні із припони не пускайте,
Сідла козацькі під голову підкладайте,
Бо се долина Кайнарська,
Недалеко тут земля татарська“...

¹⁾ Певно Савранка, що впала в Буг.

Залізні пута їм подавав.

Иноді траплялося бусурманам захопити
козака у неволю і серед бою, та тільки у
тих випадках вони здебільшого не лиша-
ли козака живого, а помщаючись, мордували
на смерть. Це ствержує дума про Морозенка:

Ой виїхав Морозенко за Килибердою,

Ой зустрівся Морозенко з вражою ордою

Ой бьється він три дні, три дні, три години,

Ой лежить трупу, лежить орди на чотирі милі,

Ой став же Морозенко да в полі гу-
ляти,

Стали його турки й ляхи оступати,

Морозенко, козаченько, як мак рос-
пускався;

Морозенко, козаченько, в неволю по-
пався,

Ой повели Морозенка на Савур мо-
гилу,

Дивись, дивись, Морозенку, на свою
Україну,

Посадили Морозенка на тесовім
стілці,

Зняли, зняли з Морозенка з чересів
червінці.

Посадили Морозенка на жовтім пі-
сочку.

Зняли, зняли з Морозенка червону
сорочку.

Посадили Морозенка на біле ряденце

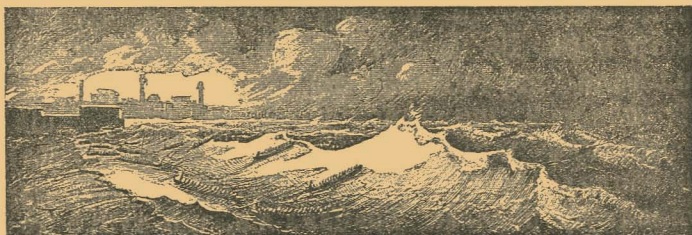
Да вийняли з Морозенка криваве
серце.

З цього уривку думи видно, що захопивши славного народнього героя Морозенка, бусурмани довго знущалися з нього, виводили навіть на могилу, щоб подивився у останне на свій рідний край, а далі зняли з живого шкуру і врешті вже вийняли з грудей серце.

Коли на суходолі козаки дуже зрідка доставалися бусурманам у неволю, то на морі те траплялося далеко частіше. Під час походів на море козаки не завжди мали змогу оборонятись. Там на своїх невеликих чайках вони були у владі могутнього, бурхливого моря. На доброму вітрі турецькі галери плавали прудчіше, ніж запорожські чайки. Траплялося, що турки догоняли запорожців, розбивали їхні чайки гарматною пальбою і потопляли їх, а козаків, витягнувши з води, забірали у неволю. Траплялося, що турки застукували запорожські чайки у якомусь не придатному для козацького бою місці і брали у неволю разом з атаманом, як то траплялося з гетьманом Скалозубом у Керченській протоці; а часом і без ніякого бою хуртовина викидала запорожські чайки на турецькі береги, як про те співається в думі про бурю на Чорному морі:

Що на Чорному морі

Щось не добре починає;
Злосопротивна хвилечка,
Хвиля вставає,
Судна козацькі, молодецькі
На три часті разбиває:
Першу часть вхопило
у Біларапську землю занесло;
Другу часть схопило,
У Дунай, в гирло забило;
А третя часть тут має—
Посеред Чорного моря,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.

Козаки на Чорному морі. Мал. Сластьона.

З цього уривку бачимо, що більше половини запорожських чайок хуртовина викинула на турецькі береги—у Дунайські гирла та у Біларапську землю, себ то на Анатолійські береги, при чому козаки і там і там мусили опинитись у владі бусурман.

Таким чином під час морських походів козаки діставалися бусурманам до рук сотнями, та тільки їх не завжди повертали на рабів—невольників, а часом теж замучували, Так з історії відомо¹⁾, що коли під час походу султана Османа II в 1621 році на Польщу він був біля Ісакчі на Дунаї, у той час біля Очакову турки захопили 18 козацьких чайок, по яких повинно було бути біля сьоми сотен козаків, та ще капітан паша Халіл пригнав до султана 200 козаків захоплених біля Козлову. Всі ті козаки були замордовані, як найлютіше: кого давили ногами слонів, кого турки набивали на гаки, кого садовили на палі. Сам султан, переїхавши з Ісакчи у Білгород (Аккерман), часто їздив човном за лиман дивитись на мордування козаків, а часом і сам власноручно пускав у них стріли.

Так само відомо з історії, що коли після руйнування козаками Сінопу, турки захопили біля Очакову, року 1614 одну чайку з козаками у полон, то султан звелів віддати тих козаків на втіху сінопцям, а сінопці првселюдно мордували їх, як тільки знали, аж поки замучили всіх на смерть.

Хто з козаків, захоплених на морі, лишився живий, той був власністю самого

¹⁾ Ант. і Драг. Іст. Пісні Т. 1. стор. 158.

султана і здебільшого віддавався на військові галери, або на державні роботи, як от: прокладання шляхів, будування мостів, кріпостів і таке інше.

Таким чином козаки складали з себе дуже незначну частину невольників, забраних з України, величезна ж більшість їх була з сел та з невеликих міст.

III. Подоріж невольників до Криму.

Спустошивши якусь частину України і зігнавши полон до табору, татари, як я вже згадував, поділяли його на ясирь чоловічий, жіночий та дитячий. Після того чоловічий ясирь вони в'язали по кільки душ одного до одного за шию і, нанизавши так, низками прив'язували передніх до сидел коней і по гаслові рушали на Крим. Всяку низку людей один татарин, їдучи на коні, тяг на реміні, другий же їхав ззаду і немилосердно бив бранців довгим бичем, щоб вони поспішали за конем. Як що котрий з невольників у несилі падав, то задній татарин його од'язував і, дорізавши, кидав на поталу звірю й птиці; коли ж траплялося, що під час подорожі на орду нападали запорожці, то татари зараз же кидалися різати всіх полонеників, щоб не допустити до їх визволення. Бранців значних, наприклад, шляхтичів, за котрих татари мали надію дістати добрий

2714995

Татари женуть з України жіночий ясирь.

НА
ПАРАМОНІВСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

викуп, вони не гнали пішки, а везли прив'язавши до коней.

Жіночий ясирь („біла челядь“, як зветься жіноцтво у думах) поділявся по віку жінок та по їхній вроді. Молодих та дуже вродливих дівчат, за котрих у туреччені давали великі гроші, татари везли у мажах, зап'ятих зверху килимами, інших же гнали так само, як і чоловіків, або прив'язували їх до возів на котрих возили харчі. Одна з дум так малює подорож до Криму у неволю трьох дівчат, дочок українського попа:

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли по при коні,
По при коні на реміні,
Другу взяли по при возі,
По привозі на мотузі,
Третью взяли в чорні мажі...
Що ю взяли по при коні,
По при коні, на реміні,
То та плаче: „Ой, Боже мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя росчісує—
Візник бичем ростріцує“.
Що ю взяли по при возі,
По при возі, на мотузі,
То та кричить: „Ой, Боже мій!
Ніжки мої біленькі!

Не мати вас умиває,
Пісок пальці розвідає,
Кривця пучки заливає!
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
„Ой, Боже ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькі!
Стільки країв проходили,
А білий світ не виділи!“

Пісень про подорож до Криму чоловічого ясиря не збереглося; що ж до дум про подорож дівчат, то всі вони яскраво малюють гнітючий біль дівочого серця, одірваного од рідного гніздечка і разом тиху покірливість своїй нещасливій долі:

Із-за гори, гори, з теменького лісу
Татари ідуть, Волиночку везуть.
У Волиночки коса з золотого волоса,
Щирий бір освітила,
Зелену діброву і биту дорогу.
А за нею біжить у погоню
Батенько її.

Кивнула—махнула білою рукою:
„Вернися, батенько, вернися, рідненький!
Вже ж мене не однінеш, а сам старенький
загинеш:

Занесеш головку на чужу сторонку,
Занесеш очиці на турецькі грониці!

У цій думі, захоплена татарами молода дівчина, скорившись своїй долі, боїться, як

би й батька її не спіткала така ж недоля і благає його не гнатись за татарами і вернутись до дому.

Роспука серця і покора своїй долі так само відбиваються й у другій думі: „Дві сестри бранки“.

Чому кури не пієте?
Чому люде не чуєте?
Турки село звоювали,
Громадами людей гвали.
Межи ними дві сестриці,
Повели їх по жерниці¹⁾.
А жерниця ніжки коле,
Чорну кривцю проливає;
Чорний ворон залітає.
Тую кривцю попиває.
Сестра сестрі промовляє:
„Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай косу русу утне,
Най до мамки її пошле:
Най ся мамка не фрасує,
Най нам віна не готує,
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
За турчином молоденьким!“

Тут одна з сестер, примушених турком під час подорожі у Крим стеряти своє дівоцтво, у распачі бажає, щоб турок, що став їхнім мужем, одрізав її косу і послав матері на ознаку того, що вони вже стеря-

¹⁾ Викошене поле,

ли своє дівоцтво і що матері нема чого витрачатись, готуючи їм віно (посаг).

Не трудно собі уявити, що до такої розпуки й покори дівчата діходили лише після тяжких переживань і після того, як страчена була надія на милосердя своїх владарів-турків. Сили, щоб змагатись, у дівчат було мало, замість же зборі вони мали тільки сльози. Одна пісня малює таку сцену:

У долині огонь горить,
Коло огню турок сидить,
Турок сидить, коня держить,
Коня держить за поводи,
За поводи шовковиї;
Біля нього дівча сидить,
Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просе:
— Пусти мене, турчиночку,
Побачити родиночку,
Ще й рідную Вкраїночку!—

Та даремні були сльози нещасних дівчат: турки не на те брали їх у полон, щоб пустити назад в Україну.

IV. Перша доба неволі.

Поки ясирь гнали у Крим і у перші часи перебування невольників у Криму, вони ще не страчували надії на визволення через викуп. Крим був близько од України, до нього ще доходили вісти з рідного краю

і коли не було війни, з України ходили у Крим чумаки, ходили через Запорожжя й інші люде, розшукувати своїх, захоплених у неволю, родичів, щоб викупити їх. Нарешті з історії відомо, що року 1671 татари, спустошивши Волинь та Поділля і захопивши багато шляхти, ще не одходячи до Криму, склали реєстр бранців і послали польському коронному гетьманові, пропонуючи викупити з неволі, кого поляки хочуть; так що викуп невольників був звичайним ділом.

Ця перша доба неволі з нестраченою ще надією на визволення, теж відбилася у народніх думках. Ми маємо два галицьких варіанта дум про викуп дівчини її милим і про викуп козака милою:

Верх Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в тій корчмі турчин піє,
Пред ним дівча поклон біє:
„Турчин, турчин, турчиночку,
Не губ мене молодойку,
Іде тато—одмін несе,
Одмін несе, возом везе,
Не дасть він мі загинути“.
Одмінойки тай не стало,
Дівча гірко заплакало;
Верх Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в тій корчмі турчин піє,

Пред ним дівча поклон біє:
„Турчин, турчин, турчинойку,
Не губ мене, молодойку;
Іде мамця відмінити,
Не дасть вона мі загинути!“
Одмінойки тай не стало
Дівча гірко заплакало.
Верх Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в тій корчмі турчин піє,
Перед ним дівча поклон біє:
„Турчин, турчин, турчинойку,
Не губ мене молодойку,
Іде милий одмін несе,
Одмін несе, возом везе“.
Милий прийшов тай відмінив—
Ліпший милий, ніж брат рідний.

Тут молода дівчина—бранка навколюш-
ках благає турка не губити її, а подождати
викупа. Надії її були на батька, на матір і
на милого; але ні батько ні мати не при-
везли викупу і тільки милий не пошкодив
свого добра, а привіз його повний віз і ви-
купив свою милу на волю.

Схожа до цієї й друга пісня про викуп,
хоч і видно, що вона иншого автора.

Ой що в полі за димове?
Сидить козак у неволі,
Ой сидить він тяжко дише,
До батенька листи пише:

„Най сі тато йа змилує,
Най мя відси викупує!“

— Щоби за те, сину, дати?—

„Вісім волів тай від хати“.

— Як маю те, сину дати,
Волиш, сину, загибати!

Теж саме одповідає й мати, коли син просить прислати за нього вісім коров з телятами. Тоді козак пише до милої:

„Най ся мила йа змилує,
Най мя відсі викупує“.

— Щоби за те, милий, дати?—

„Сімсот качок тай від хати“.

Мила не шкодіє за для козака всього свого добра і одповідає:

— Ой волю я, мій миленький,
Ввесь маенток відгоняти,
Ніж ти маєш загибати!

Пригнавши невольників у Крим, татари повинні були більшість дітячого ясірю і невелику частину дорослих бранців передати турецькому урядові на державні потреби. З останніх полоняників у Криму лишалася тільки невлика частина, бо для господарських потреб татарам не треба було такої сили невольників, яку вони приганяли з України. Більшість полоняників татари продавали за море у турецькі землі, навіть за Царьгород у Сірію, Єгипет та Аравію.

Головними ринками невольників у Кри-

му були: Козлов (Євпаторія) та Кафа (Θεοδοсія), а найбільше останній. Сюди згоняли невольників великими натовпами, пов'язаними один до одного, і на ринку їх завжди було по кілька десятків тисяч. Тут їх оглядали покупці, як у наші часи оглядають коней. Дивилися на зуби, щоб не були чорні, на тіло, щоб було крем'язне і без ніякої вади. Дівчат та молодиць, виводячи на продаж, рум'янили й убірали в кольорові одежі, але дозволяли покупцям оглядати жіноцтво так само, як і чоловіків, скидаючи всю одіж.

Десятки турецьких кораблів завжди стояли на морі біля Кафи, забираючи невольників і одвозячи їх у турецькі й арабські землі, з котрих уже ніяка звістка до України не доходила. Плач невольників з невольницького ринку перед посадкою на кораблі теж зберігся в одній з дум:

Поклоняється бідний невольник

Із землі турецької, із віри бусурманської,

У городи християнські, до отця до матусі.

Що не може він їм поклонитися,—

Тільки поклоняється голубоньком сивеньким,

„Ой ти, голубонько сивенький!

Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш:

Полени ти в городи христiянські
До отця мойого до матусі,
Сядь, пади на подвіррi отцовськiм,
Жалiбненько загуди:

Об мойй пригодi козацькiй припомьяни.
Нехай отець i матуся
Мою пригoду козацькyю знають,
Статки, маетки збувають,
Великi скарби собiрають.—

Головoнькy козацькyю iз тяжкoї неволi ви-
зволяють!

Бо, як стане Чорне море согравати,
То не знатиме отець либoнь матерь,
У которiй каторзi шукати:
Чи у пристанi Козловськoї
Чи у городi Царьградi на базарi,
Будуть ушкалi, турки яничари набiгати,
За Червоне море у Арабськy землю запродаати.

У цiй думi невольники благають голуба
переказати батькам, щоб тi поспiшались з
викупом iх, бо як одпливуть галери од
пристанi, то вже тодi батьки не знатимуть,
де iх i шукати.

V Друга доба неволi.

Та от море „согравало“, себ-то набiгав
вiтер, турецькi кораблi й галери напинали
вiтрила i рушали од берегiв Криму за море,
одвозячи невольникiв далеко од рiдної Укра-
iни, а разом з тим знищуючи у них всякy

надію на визволення. Продовження розпочатої вище думи як раз обмальовує становище невольників у далеких землях і їхні думки:

То брат—товариш тее зачуває,
До брата товариша промовляє:
Товарише, брате мій рідний!

Не треба нам в городи християнські покло-
ну посилати,
Своєму батькові й матці більшого жалю
завдавати:

Бо хоть наш батько й мати будуть добре
дбати,

Грунти, великі маєтки збувати,
Скарби збирати,—

Та не знатимуть, де, в якій тяжкій неволі
турецькій синів своїх шукати;

Що сюди ніхто не захожає,
І люд хрещений не заїзжає,
Тільки соколи ясенькі літають,
На темниці сідають,

Жалібненько квилять — проквиляють,
Нас всіх бідних невольників у тяжкій не-
волі турецькій

Добрим здоров'ям навіщають...

Тут уже відбивається, коли не роспач,
то страта останньої надії на визволення з
неволі.

Содержувалися невольники по турець-
ких та арабських землях, як відомо з іта-

лійських та інших джерел, зовсім не по людському: їх таврували распаленим залізом, як таврують худобу, випікаючи тавро на лобі або на щоках, весь день держали на важких роботах, немилосердно бьючи батогами, або лозинами й тернинами при всякому випадку, навіть за те, що людина спинеться, щоб звести дух; годували варевом з падлючини, якої їжи не хотіли їсти навіть собаки; на ніч же замикали у льохи, або спускали по драбинах у глибокі ями з сторчовими боками і до ранку витягали драбину з ями, щоб невольникам ніяк було втекти.

У думі про Івана Богуславця так малюється турецька темниця у Криму:

„У городі Козлові стояла темниця
камьяная

Сім сажен в землю вмурованая“.

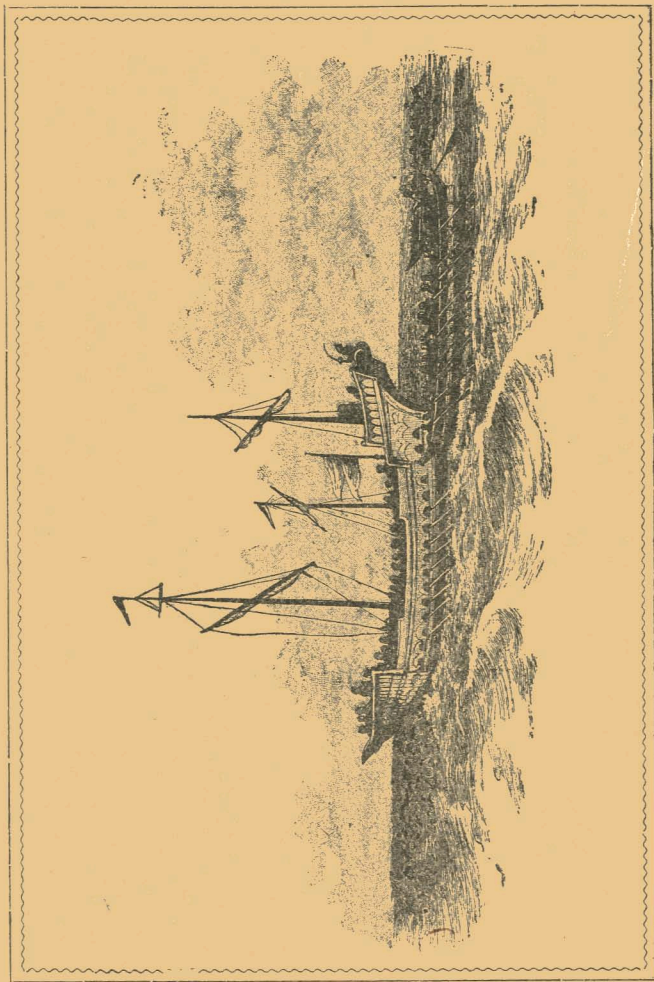
В Туреччині, по гірських краях, темниці для невольників часто відбудовували у середині гір, лишаючи з світу тільки один пролаз, на якому прироблювалися міцні двері. Виламували камінь під землею для темниць самі ж невольники і при тій роботі справді навіть у день не бачили «світу Божого». Вікон у таких темницях — льохах зовсім не було, дихати було важко, а по стінах точилася вода.

Не трудно собі уявити, що при таких обставинах життя, людина через який час

переверталася на робочу тварь, чого туркам і треба було.

Частина невольників, здебільшого захоплені на морі козаки, як я вже згадував, віддавалася турецьким урядом на галери, але й там жття нещасних було не ліпше, коли не гірше. Їх приковували ланцюгами до лав біля гребок, по п'ятеро до всякої гребки і не одковували по кільки років. Громадючи день і ніч, невольники на тих лавах по черзі й їли й спали. Хвилі часто заливали їх до поясу, вітер разпатлював їхне нестрижене волосся, а галерський доглядач, ходячи у продовж галери по-між двома рядами лав, немилосердно бив бичем всякого, хто, як йому здавалося, не досить щиро налягав грудами на гребку.

На галерах здебільшого нещасні невольники кінчали й життя своє разом з галерою або під час хуртовини, або під час морського бою турків з христіянами. Не один десяток галер загинув на Чорному морі і од рук козацьких і не завжди серед бою запорожці мали змогу ратувати своїх, прикутих до галери, братів. Здебільшого галери потопали, або горіли разом з невольниками: а скільки їх було по галерах, можна бачити з того, що у великій морській битві біля Лепанто Італійці та Гіспанці захопили 130 турецьких галер і по них знайшлося тільки 3468 рабів бусурма.

Турецька галера та запорожські чайки.

нів—каторжних, а 15000 було невольників христіян. Відомо так само, що у тому ж бої було спалено 94 турецьких галери разом з людьми.

VI. Потурнаки.

Був один тільки засіб, щоб, хоч не вертаючись до рідного краю, поліпшити свою

Гетьманъ козацькій Байда-Вишневецький.

долю—це потурчитись. Хто давав згоду на потурчіння, того зразу ж визволяли з неволі, давали йому за жінку бусурманку і на-

віль давали ґрунт, або підмогу на господарство. Турки дуже любили повертати християн у свою віру, бо вбачали у сьому перемогу своєї віри й своєї культури над християнською. Так, наприклад, дума про Байду (князя-гетьмана Вишневецького) оповідає, що турецький султан, захопивши його у бранці, раніше, ніж катувати, умовляв його побусурманитись, обцяючи не тільки лишити його живим, а навіть видати за нього заміж свою дочку і зробити його вельможею: Царь турецький к ньому присилає.

Байду к собі підмовляє:

— Ой ти, Байдо, та славнесенький!

Будь мі лицарь та вірнесенький!

Візьми в мене царівночку,

Будеш паном на всю Україночку!

Тільки Байда не був би народним героєм, колиб побусурманився; він волить ліпше вмерти, а ніж зрадити віру свого народу. От його відповідь:

„Твоя, царю, віра проклятая,

Твоя царівночка поганая!“

Розлютований такою відповіддю, султан, звелів скарати Байду лютою смертю:

Ой крикнув царь на свої гайдуки:

„Візьміть Байду добре в руки,

На гак ребром зачепіте!“

Байда мусить померти, але раніше хоче помститись за свою смерть:

Ой висить Байда та не день, не два,

Не одну нічку, тай не годиничку.
Ой висить Байда, тай гадає,
Та на свого джуру споглядає,
Та на свого джуру молодого,
І на свого коня вороного.
«Ой, джуро мій молодесенький!
Подай міні лучок та тугесенький,
Подай міні тугий лучок.
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки,
Хочу я вбити для його дочки».
Ой як стрілив,—царя вцілів,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!»

Проте не мало було українців, що не видержували тягарю неволі, зрікалися своєї віри і приймали іслам, або, як згадують народні українські думи, ставали потурнаками. Ті потурнаки, щоб запобігти турецької ласки і вбити у собі нудьгу сумління, робилися немилосердними до своїх братів і товаришів і катували їх гірше за самих турків. Одного з таких потурнаків згадує дума про Самійла Кішку:

Перший старший меж ними пробуває
Кішка Самійло гетьман запорожський;

Другий—Марко Рудий

Суддя військовий;

Третій—Мусій Грач

Військовий трубач;

Четвѣртий — Ляхъ-Бутурлак, ¹⁾
Клюшник галерський,
Сотник Переяславський.
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотирі, як став на волі,
Потурчився, побусурманився,
Для паства великого,
Для лакомства нещасного.

Коли турецький паша, що їздив на галері, розказав, який він бачив недобрий — віщий сон, Ілляш потурнак радить паші не турбуватись, а тільки дати йому волю розправлятись з невольниками так, щоб з них бігла кров, та набити на них нові кайдани і тоді все буде добре:

„Алкане пашо, Трапезондський кня-
жату,

Молодий паняту!

Сей тобі сон не буде ні мало за-
чипати;

Скажи міні получче бідного неволь-
ника доглядати,

З ряду до ряду сажати,

По два по три старі кайдани і нові
ісправляти,

На руки на ноги надівати;

Червоної тавологи²⁾ по два дубці брати,

¹⁾ У де-яких варіантах співається вірно: „Ілляш потурнак“.

²⁾ Червона лоза.

По шпях затинати,
Кров християнську на землю про-
ливати!

Про те і у таких ренегатів—потурнаків,
як згадує та ж сама дума, у серці жеврілася
іскра любови до далекого, але незабутнього
рідного краю—України, котру у думках не-
вольників українці здебільшого звать „вірою
християнською“, як Туреччину звать „вірою
бусурманською“. Підпивши на самоті трохи
вина Ілляш потурнак почув потребу—розва-
жити свою душу і поговорити з ким—небудь
про Україну. Сумуючи, він скрикує:

„Господи! Єсть у мене що іспити й
ісходити,

Та ні з ким об „вірі християнській“
поговорити!..

До Кішки Самійла прибуває,

Поруч себе сажає,

Дорого напитка метає,

По два, по три кубки в руки наливає.

Потурнаків з всяких націй в Туреччині
було гуже багато. Не кажучи вже про за-
хоплених у неволю недолітків, яких турки
зараз же повертали на бусурманів і віддава-
ли через який час у яничари, або робили
євнухами при гаремах, там бусурманилось
майже все жіноцтво, захоплене як з Укра-
їни, такі з інших земель.

З життя поневоленого жіноцтва народні

думи згадують про випадки дуже легкодухої зради своєму чоловікові й рідному краєві. Такою непевною дружиною була, як каже дума, навіть жінка гетьмана Богданка (Богдана Ружинського):

— Ой Богдане, запорожський гетьмане!

Да чому ж ти ходиши в чорнім оксамиті?—

„Були в мене гості, гості татарове: Одну нічку ночували: стару неньку зарубали, А миленьку собі взяли.

Гей сідлай, хлопче, коня, коня вороного, Татар швидко догоняти, миленькую одбивати!“

Догонили татароньків в чистім полі, край дороженьки,

Там татари вогоь кладуть й вечерю готують,

Міже ними баша сидить, на колінах милу держить.

„Ой миленька, миленька, відсунься од башеніка,

Бо я башенька вбью, а миленьку собі взьму!“

— Коли бьеш—бий обоє бо башенька серце мое!“

Останні слова думи виявляють зраду жінки не примусову а вільну і до того

зараз же після поневолення, під час подорожі до Криму.

Історія знає кілька українок, невольниць, що були жінками кримських ханів, значних турецьких правителів і навіть самих султанів. З останніх, султаша, мати Османа III, була фанатичною бусурманкою, що всяку ніч по 1.500 раз читала 112 главу корана і мала між турками славу мало що не святої жінки. Проте такі фанатичні жінки потурначки, мабуть, були винятком, більшість же українських дівчат, примусом потурчених і ставших жінками значних турків не забували свого рідного краю і, хоч були вже на вікі прикуті до Туреччини чоловіком турком і дітьми бусурманами, а проте спрйятливо ставилися до поневолених українців і до України взагалі.

За таку щиру українку історія знає дружину султана Сулеймана I Россу, або Роксолану, попівну з Рогатина на Галичині. Ще більшим обронцем України і местником за неї, була дівчина з України, дружина кримського хана Іслама Гірея, спільника, а потім ворога Богдана Хмельницького. Як каже слідом за народними переказами д. Костомаров (Т. 21 стор. 726), та Ісламова дружина звела хана з світу (отруїла), помщаючись за те, що хан під Жванцем зрадив

Хмельницького і побрав на Україні багато людей у неволі.

Образ потурченої українки, що не забула рідного краю, а дбає про нього, маємо у чудовій народній думі про Марусю Богуславку, що у неволі стала жінкою значного турецького паші. Засумувавши за рідним краєм. Маруся Богуславка на передодні Великодня іде у темницю до своїх земляків-невольників, певно вже маючи згоду свого чоловіка—паші на те, щоб визволити невольників і у розмові каже їм, що завтра Великдень. Невольники, котрі за багато років неволі вже забули про все рідне й дороге серцю, проклинають Марусю за те, що вона нагадала їм про те, яке тепер на Україні свято й радість і тим збудила в них почуття своєї недолі. На те Маруся просить земляків не проклинати її а коли вона випустить їх на волю і вони підуть в Україну, то не обминати міста Богуслава і переказати її батькові й матері, щоб вони не клопоталися викупати її з неволі, бо вона вже стала бусурманкою.

На Чорному морі,
На каміні біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
Що у тій то темниці пробувало сімсот ко-
заків,

Бідних невольників.

То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі
не видають.

То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна, Богуславка
Прихожає,
Словами промовляє:
„Гей, козаки,
Ви бідні невольники!

Угадайте, що в нашій землі християнській за
день тепера?“

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку, бранку,
Марусю, повівну, Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
„Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,

Що в нашій землі Християнській за день
тепера?

Що тридцять літ в неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі
не видаєм.

То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день
тепера“.

Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна, Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:

„Ой козаки,
Ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодня субота.
А завтра святий празник, роковий день—
Великдень!
То тоді то козаки тее зачували,
Білим лицем до сирі землі при-
падали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну, Богуславку
Кляли проклинали:
„Та бодай ти дівко, бранко,
Марусю, попівно, Богуславкко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день
Великдень сказала!
То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна, Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
„Ой козаки,
Ви бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте;
Бо як буде наш пан турецький до мечеті
відьжджати,
То буде міні дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключи віддавати:
То буду я до темниці приходити,
Темницю відмикати,

Вас всіх, біднихъ невольників, на волю ви-
пускати.“

То на святий празник, роковий день Ве-
ликдень,

Став пан турецький до мечеті відыждажати,

Став дівці бранці

Марусі, повіні, Богуславці,

На руки ключи віддавати.

Тоді дівка, бранка,

Маруся, попівна, Богуславка,

Добре дбає—

До темниці прихождає,

Темницю відмикає,

Всіх козаків,

Бідних невольників,

На волю випускає

І словами промовляє:

„Ой козаки,

Ви бідні невольники!

Кажу я вам, добре дбайте,

В городи Християнські утікайте;

Тільки прошу я вас, одного города Богу-
слава не минайте,

Моєму батьку й матері знати давайте:

Та нехай мій батько добре дбає,

Грунтів, великих маєтків нехай не
збуває,

Великих скарбів не збірає,

Та нехай мене, дівки бранки,

Марусі, попівни Бобуславки,

З неволі не викупає;
Бо вже я потурчилась, побусурманилась,
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!“
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі
З віри бусурманської
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий
У мир хрещений!

Взагалі становище жіноцтва у турецькій неволі було більше складне, ніж становище чоловіків. Од чоловіків турки вимагали тільки рабування, од жіноцтва ж вимагали ще й любощів, і це ставило жіноцтво у більше драматичне становище. Наприклад одна з пісень галицького варіанту згадує, як один українець-потурнак, задумавши придбати собі за гроші сожительку, випадково купив собі на рикну рідну сестру невольницю і тільки щаслива розмова між братом та сестрою виявила їхню кривність і зратувала од гріха.

Ходить турчин по риночку,
Водить з собою дівчиноньку,
Править за ню срібло,
Править срібло не міряне.
А золото не важене.
Ой знайшовся один панок,

Сипле срібло не міряне,
Тай золото не важене.
Ой взяв же ю по під пашки,
Повів же ю по під дашки,
Ой взяв же ю за рученьку,
Привів же єю до домоньку,
Ой тай сіли вечеряти,
По вечері в карти грати,
Єї каже постіль слати,
Вона ж тую постіль слала,
Тай равненко заплакала.
Війшов панок до кімнати,
Взяв з дівчинов розмовляти:
„Ой Марисю, Марисенько!
Яку маєш родиноньку?
Чи багато роду маєш,
Що в неволі погибаєш?
— Ой мала я три братчики,
Три братчики, ріднесенькі.
„Деж вони ся да поділи,
Три братчики да ріднесенькі?“
— Один пішов на Волощину,
Другий пішов на Вгорщину,
Третій пішов в Туреччину.
„Чи ж би ти їх ше пізнала,
Свої брати ріднесенькі?“
— Вже їх тепер не спізнаю,
Я в неволі погибаю!...—
Що тепер за світ настав,
Що брат сесеру не пізнав!

Яка тапер годиночка,
Не пізнає родиночка!..

Не менче драматичне становище українських невольниць малює друга пісня про тещу й зятя. Татарин, що раніше захопив собі на Україні дівчину і прижав з нею дитину, другим разом, набігши на Україну, випадково захопив у неволю матір свою дружини і привіз до своєї оселі: дочка не пізнає матері накидає на неї всяку важку працю; мати пізнає дочку по рубці на грудях од искри, що впала на неї під час хрестин, але який час ховається з тим, поки робітник, почувши, як вона кляла хазяйську дитину, розказує про те господині. В обуренні дочка б'є свою матір по щоці. Коли все виявилось, дочка просить матір вратись у гарну одежу і бути панею, але стара жінка відповідає, що ліпше їй бути у шматтях та у своєму рідному краєві і вертається на Україну.

Ой по горах огні горять,
По долинах дими курять,
Ой там турки полон ділять.
Дівка впала парубкові,
А тещенька—зятенькові.
Приїжджає він до двору:
„Вийди, вийди, татарочко,
Привів єм ті невольницю,
А до смерті робітницю“.

А вона їй тай завела,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала,
І дитині приспівала:
„Люлю, люлю, татарчатко,
По доненці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!“
Учув то то вірний слуга:
“Чи чули ви, паненонько,
Як вам кляла робітниця:
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло?“
Ой побігла татарочка,
Бігла боса без пояса,
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіоньку;
—Ой ти, доню ж моя, доню!
Не тільки м тя годувала,
По личеньку м тя не біла.
„Мамко ж моя старенькая,
Почом же сьмя іспізнала,
Що сь мя доненьком назвала?“
—Як тя баба в купіль вклала,
На груди ті искра впала,

По тому м тебе пізнала.
„Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тиї лати,
Візьми дорогі шати—
Будеш з нами панувати!“
— Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати.
„Слуги ж мої тай вірні!
Пряжить коні вороні!
Везіть мамку в єї краї!

Опріч глибоко драматичного становища матері й дочки у їхніх відносинах, ця пісня ставить перед очі і другу драму: драму молододі потурчиної українки, которій треба вибірати або матір і рідний край, до котрого мати вертається, або турка—свого чоловіка і дітєй. На диво пісня не спиняється на сьому питанні, а зразу роз'язує його на користь чоловіка й дитини—молодиця, не вагаючись, наказує запрягати коней і везти матір у її (себто материни) краї, тим самим виявляючи, що сама вона вже не має Україну своїм рідним краєм

VII. Любов до рідного краю.

Далеко міцнішу любов до рідного краю ми бачимо у думках про неволю чоловічу. У думі про Івана Богуславця, що пробував у

неволі десять років, коли вдова козловського паші закохалася у одного з своїх невольників Івана Богуславця і у мовляе його побусурманитись та бути її чоловіком, Богуславець з обурінням одхиляє її залицання; правда, що коли пашева звеліла завдати Богуславцю нелюдських мук, він скорився і став її чоловіком, але як тільки туркеня через який час поглузувала з того, що Богуславець зрікся своєї віри, він своєю рукою зарубав її не вважаючи на те, що вона була вже його дружиною, і втік з товаришами на запорожську Січ.

У городі Козлові стояла темниця
кам'яная,

Сім сажень у землю вмурованая.

У тій темниці пробувало сімсот ко-
заків,

Бідних невольників.

У неділю рано пораненьку

Алкан-пашовая турецькая од мужа зоставала,

Свого мужа поховала,

До темниці прихожала,

Темницю одмикала,

По між невольниками похожала,

Івана Богуславця за білу руку брала,

Словами промовляла:

„Покидай ти, Іванце Богуславце,

Віру свою християнськую під ноги,

А воспріймай нашу, бусурманську у
руки,

Да будем пити-гуляти,
Мене за тебе пропивати!“

— Да бодай же ти, Алкан-пашовая, віро
бусурманська,

Да не діждала того говорити,
Щоб я віру християнську під ноги підтопав,
А твою бусурманську на руки восприняв!—
Як крикнула ж Алкан-пашовая, віра бусур-
манська,

Да на бісових мурзаків:
„Да візьміть же Івана Богуславця.
Козака дніпрового, отамана військового,
Да свяжіть йому руки сирою сирицею,
Да положіть його перед праведним сонеч-
ком“.

Як стало сонечко пригрівати,
Стала сириця ссихати,
Став Іванець Богуславець да пробі
кричати:

— Алкан-пашовая, пані молодая!
Як не будеш мене християнською ві-
рою урікати,

Буду я за жону тебе брати!—
Тоді крикнула Алкан-пашовая, віра бусур-
манська,

Да на бісових мурзаків:
„Розьяжіть Іванцю Богуславцю,

Козаку дніпровому, отаману військовому бі-
лиі руки,
Да візьміть його під пишні боки,
Да ведіть його у терем високий:
Будемо пити-гуляти, мене за його
пропивати!

То вже Алкан-пашовая, пані молодая,
Сім неділь хмелю не заживала,
Християнською вірою не урікала
Як стала на восьму неділю хмель за-
живати,
Стала з молодими турецькими пана-
ми гуляти,
Стала Іванцеві Богуславцеві
Християнською вірою урікати:
„Дивіться, панове, який у мене муж
прекрасний,

Да він у нас побусурманився для роскоші
турецької.

Іванець Богуславець тее зачуває,
До Чорного моря швиденько прибігає,
У човен сідає,
Козаків серед Чорного моря догоняє
До козаків в судно вступає.

Як стала темна нічка наступати,
Стали козаки до города Козлова назад при-
бувати,
Стали на турків сонних набігати,

Стали їх рубати,
Город Козлов огнем-мечем воевати,
Стали турецькі льохи розбивати,
Срібро—золото, дорогую одежку забі-
рати.

Став Іванець Богуславець Алкан-дашовую
молодую рубати,
Став од пристані Козловської поспі-
шати

І ще до світу до города Січі прибувати.
Взагалі у всіх думках про життя у ту-
рецькій неволі чоловіків, як, наприклад, у
думі про втечу трьох братів з Азову, про
Самійла Кішку, про Марусю Богуславку і у
невольницьких плачах відбивається велика
нудьга невольників за рідним краєм і не-
переможне бажання побачити його знову.

У першій з цих дум менший брат „пі-
ша пішаниця“, покинутий комонними брата-
ми волив краще вмерти з безхліб'я й без-
віддя у степах Запорозжя, а ніж віддатись
знову у неволю.

А смерть у степу була тяжка й страшна.
От як вищезазначена народня дума її оспівує:

До Савур могили добігає,
І тільки своїх братів рідних трошки сліди
забачає.

І на Савур могилу збігає
Словами промовляє,

Сльозами обливає;
„Побило мене в полі три недолі:
Перва недоля—безхлібья,

Савур могила у наші часи.

Друга недоля—безвіддя,
Третя недоля, що своїх братів рідних не
догнав“.

І буйний вітер повіває
Бідного козака, безщасного з ніг вже валяє.
От менший брат на Савур могилу лягає,
Головку склоняє,
І вовки сіроманці набігали,
І орли сизопері налітали,

В головках сідали,
Хотіли заздальгідь живота темний похорон
одправляти.

Менший брат тее зачуває,

Словами промовляє:

„Вовці сіроманці, орли чорнокрильці,

Гости мої милі!

Хоч мало мало підождіте,

Поки козацька душа з тілом розлучиться.

Смерть втікача з турецької неволі.

Тоді будете міні з лоба чорні очі висмикати,

Біле тіло коло жовтої кості оббірати,

По під зеленим явором ховати

І камишами вкривати“.

Мало—немного спочивав—

От, руками не візьме,

Ногами не піде

І ясно очима на небо не згляне...

На небо взирає,

Тяжко здихає;

Батькову, матчину молитву споминає,

І Богові душу оддає.

Тоді сиві зозулі налітали,

У головах сідали

І так, як рідні сестри, кукували,

Тоді орли сизопері налітали,

На кудрі наступали,

З лоба очі висмикали.

Тоді ще й дрібна птиця налітала

Коло жовтої кості тіло оббірала.

І вовки сіроманці набігали,

Кості по байраках, по мелюсах, різношали,

Під зеленим явором ховали

І камишами вкривали:

То ж вони козацький похорон одправляли.

У думі про Самійла Кішку на пораду Ілляша потурнака Кішці—потурчитись і стати паном, гетьман-невольник з обурінням одповідає:

„Бодай же ти того не діждав,

Щоб я віру християнську під ноги топтав!

Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,

А буду в землі козацькій голову християнську покладати!

Віра ваша поганая

Земля проклятая!“

У думі про Марусю Богуславку невольники, почувши од неї, що на Україні саме заходе Великдень, з почуття своєї недолі й з нудьги за рідним краєм—

„Білим лицем до сирої землі припадали,

Дівку бранку,
Марусю, попівну, Богуславку“...
Кляли, проклинали“...

Нарешті у плачі невольників на турецькій каторзі, вони проклинають землю турецьку і благають Бога, щоб хоч послав на море хуртовину, котра могла б позривати галери з якорів і викинути їх на рідні береги.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,

Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,

У гору руки підіймали, кайданами забрязчали;

Господа милосердного прохали та благали.

„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морю
бистрая хвиля;

Хочай би чи не повивертала якорів з турецької каторги!

Да вже ся нам турецька-бусурманська ка-

торга надоіла:

Кайдани—залізо ноги повиривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло животі
кості пошмугляло!..

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре тее зачуває;

На слуги свої, на турки-яничари зо-зла
гукає:

„Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,

По три пучки тернии і червоної таволги
набірайте,

Бідного невольника по тричи в однім місці
затинайте!“

То ті слуги, турки-яничари, добре
дбали,

По три пучки тернии і червоної таволги у
руки набірали,

По тричи в однім місці бідного невольника
затинали;

Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої
кості обривали.

Кров християнську не повинно про-
ливали.

Стали бідні невольники на собі кров хри-
стіянську забачати,

Стали землю турецьку, віру бусурманську
клясти — проклинати:

„Ти, земле турецька, віро бусур-
манська,

Ти розлуку християнська!
Не одного ти розлучила з отцем з
матірью,

Або брата з сестрою.
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи! всіх бідних неволь-
ників

З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений
В города християнські!“

Терпів український народ люті муки у турецькій неволі і здобрував турецьку землю своїми кістками, та не так уже й покірливо терпів він неволю; чимало було кривавих сутичок між невольниками й їхніми доглядачами. Гинули неузброєні невольники од зброї доглядачів, а все ж таки були хвилини, коли вони мали за ліпше вмерти, а ніж мовчки коритись бусурманам. З історичних та напів—історичних джерел ми знаємо чотирі випадки, коли галерські невольники українці бунтувались—побивали, або викидали у море всіх турків, які були на галері і, захопивши галеру у свої руки, припливали

„Тихі води, ясні зорі“.

у християнські землі. Перший з цих випадків—визволення Самійла Кішки припадає на рік 1599, другий—визволення Сулими з товарищами на італійський берег стався біля року 1630, третій—втеча невольників разом з галерою у Дніпр припадає на рік 1643 і нарешті четвертий, що згадує д. Н. Костомаров*), схожий на визволення Самійла Кішки, припадає на останнє десятиріччя XVII

*) Т. XXI, стор. 719.

віку. Але зрозуміло, що історія знає не всі такі випадки: їх було далеко більше, та тільки оповідання про них не дійшли до наших часів. А скільки ж мало ще бути невдалих бунтів невольничків, коли вони гинули у боротьбі з озброєними туркачи!

Ще більше було випадків втечі невольників з турецької неволі сūходолом. Думку про втечу всякий невольник пестував у своєму серці з першого ж дня поневолення. З Криму невольники тікали здебільшого бродом, через Гниле море (Сіваш); з Азову, як знаємо з народної думи про трьох братів Азовських, шлях втікачів прямував через річку Міус та Муравський шлях на річку Вовчу, а далі на Самарь та Дніпр; з Туреччини ж втікачі українці ратувались або човнами через Черне море до Дніпра, або тікали за Дунай у Молдаву, а вже з Молдави на Україну.

Не мало українців перемогали всі перепони й пригоди, що оточали їх під час втечі і щасливо прибували на Україну. Це ствержується тим, що у Січі запоржській повсякчас можна було знайти кілька десятків таких козаків, що вже побували у турецькій або татарській неволі а проте велика більшість втікачів, що мусила ховатись під час мандрівки од всякого бусурмана, гинула, непобачивши рідного краю, або з безхліб'я,

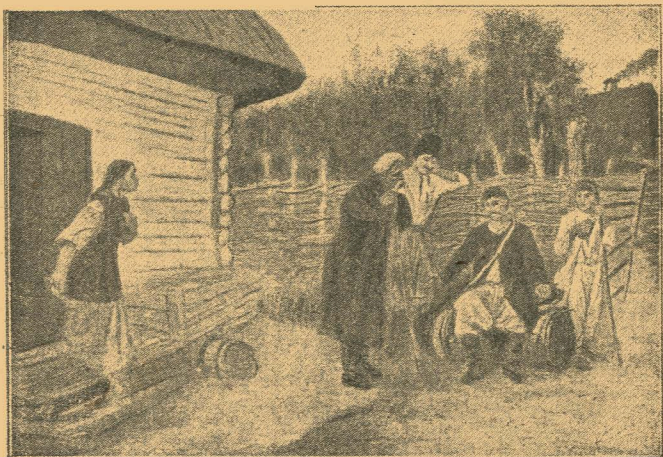
або од зброї бусурман. Невольника, хоч би як він добре вмів говорити по турецькому або татарському, не трудно було розпізнати по невольницькому тавру і всякий турок, кому він попадався на очі, мав у Туреччині право забрати його у неволю до себе.

Часто втікачі поки наближалися до України, попадали з одної неволі у другу, але часто вони попадалися й першим хазяїнам і ті їх люто за втечу карали. Тих невольників, що були власністю турецької держави, за першу втечу дуже люто катували, а за другу, як що невольник ловився, його звичайно осліплювали, вишікаючи або виколуючи йому очі і лишали помірати з безхліб'я. На превелике диво, бували випадки, коли осліплені у неволі втікачі, знаходячи собі силу у любові до рідного краю, все таки доходили до України, щоб переходячи од села до села з бандурою у руках, оплакувати й оспівувати перед рідними земляками нещасливу долю поневолених братів.

Наш останній кобзарь і творець народніх дум та пісень Т. Г. Шевченко у поемі „Невольник“ так змалював турецьку неволю і втечу з неї:

Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки яничари ловили,
З гармати гримали,

В кайдани кували,
В тяжу неволю завдавали...

Кобзарь співає про бусурманську неволю.

Ой Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецьку землю, в тяжку неволю!
Там кайдани по три пуди,
Отаманам—по чотирі..
І світа Божого не бачуть, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умірають,

Як собаки здихають,
Пропадають...
І згадав сирота Степан у неволі
Свою далеку Україну:
Плаче. ридає,
До Бога руки здіймає;
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали...

Я скривдив би українське жіноцтво, колиб не додав ще кілька слів про невольниць українок. Я вже доводив, що пісні про жіночу неволю, хоч і відбивають нудьгою за рідним краєм і родиною, та разом з тим дихають покорою до своєї нещасливої долі. Думи й пісні не згадують про випадки, колиб жінки й дівчата, обороняючи свою честь вбивали б своїх насильників, не дають прикладів втечі жіноцтва в Україну, або загибелі під час такої втечі, не співають і про те, щоб потурчена невольниця українка покинула своїх дітей бусурманів і повернулася до рідного краю. Проте, на нашу думку, причину такого з'явища треба шукати не у малій любові українського жіноцтва до рідного краю, а у самій жіночій природі та у

вихованні дівчат у ті часи, коли жіноцтво знало тільки хату, було завжди підвладе і покірне мужчині і не виховувалось ні для якої самостійної праці. А що жіноцтво українське любило свій рідний край не менше за чоковіків і більше навіть за власне життя ствержується тим, що не всі вони мовчки корилися своїй долі, не всі замірали душею й серцем серед „роскоші турецької та ласкомства нещасного“, а часом, не маючи сили змагатися з обставинами невилітного життя, дівчата й жінки заподіювали собі смерть, аби тільки не бути втіхою бусурмана, свого насильника, та не виховувати його дітей, ворогів свого рідного народу.

Як, оспівуючи чоловічу неволю, ні одна дума не згадує про самогубство невольників, так, навпаки, у піснях про жіночу неволю ми маємо чимало таких випадків.

В уривку якоїсь загубленої вже пісні, що наведе добродій Антонівич в „історичних піснях малоруск. народу“, українська дівчина, що примушена була віддатись значному туркові (турецькому панові) топиться в Дунаї.

Ходить Іван по над Дунай

А за ним, за ним турецький пан:

„Чи ти Іване рибу ловиш,

Чи ся Іване перевозиш?“

— Гірки ж мої перевози,

Аж обляляти дрібні сльози,

Мав одну сестру Пелагію,
Та втопилася в неділю...
Пішла к Дунаю води брати,
Із двома відерцями,
Одним відром зачерпнула,
А за другим утонула.
Нехай шуки ідять руки,
А плотвиці—лілі лиці;
Нехай нелюб не любує,
Біле лице не цілує;
Нехай пісок очі точить,
Нехай нелюб не волочить.

З цього уривку, хоч він і не виразний, все таки можливо уявити собі, що брат захопленої у неволю дівчини розшукував її у Туреччині, та знайшов тільки вісті або слід того, що вона втопилася, невитримавши життя з бусурманом.

У пісні про Андрієчка й Марієчку дівчина, що дісталася туркові, на третій день пробування у нього попросила ножа ніби на те щоб вирізати гілочку калини, а сама встромила того ножа собі в серце:

„Ой турчине, турчиночку,
То я виджу калиночку—
Най сі вітну палічечку“.
Рубає вона ба й ідну, дві,
Ідну йому, другу собі,
Рукавцем сі вона накрила
Й в сердце ніж сі забуртила.

Майже ті ж самі слова знаходимо й у другій пісні про потурчину молодицю:

Ой турчине, турчиночку
Дай мі ножа остренького
До завоя тоненького!
Тонкий завій укроїла
Ніж у серце сі встромила.

Нарешті пісня про Романа й Олену, так само галицького варіанту, як і дві попередні теж кінчається самогубством поневоленої й потурчиної українки:

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа остренького,
Най я піду в лужиночку
Вирізати калиночку!
Жде годину, жде другуго,
Далі й пішов по самую:
— Волів ем ся сам пробити,
Ніж мав ем то тобі дати!

Таким чином можем з втіхою зробити висновок, що у давні часи, в часи тяжкої бусурманської неволі, українці як чоловіки так і жіноцтво любили свій рідний край, як дай Боже любити його й нашим сучасникам.

А. Кащенко.

Видавництво А. Кащенка.

1. **Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове.** Коротка ілюстрована історія Війська Запорозьського. З малюнками й картами. 1917. Ц. 3 р. 75 к.
2. **Зоряно.** Повість. 1917. Ц. 50 к.
3. **Великий Луг Запорозьський.** 1917. Ц. 1 р. 00 к.
4. **Кость Гордієнко-Головко,** останній лицарь Запорозжя. Істор. опов. З малюнк. 1917. Ц. 35 к.
5. **Борці за правду.** Історична повість. Ц. 1 р. 40 к.
6. **Про Гетьмана Сагайдачного.** Історичне оповідання з малюнками 1917. Ц. 35 к.
7. **Запорозьська Слава.** Історичне оповідання з малюнками. Вид. третє. 1917. Ц. 80 к.
8. **На-провесні.** Драма з життя українських „Просвіт“ на 5 дій. 1917. Ц. 1 р.
9. **Над Кодацьким порогом.** Історичне оповідання з малюнками. Вид. 2. 1917. Ц. 40. к.
10. **Славні побратими.** Історичне оповід. Вид. 2. 1917. Ц. 40 к.
11. **Тяжкий гріх.** Оповідання з часів першої революції. Ц. 20 к.
12. **Зруйноване гніздо.** Історична повість. Ц. 1 р. 20 к.
13. **Мандрівка на Дніпрові пороги.** Вид. 2. Ц. 40 к.
14. **У запалі боротьби.** Історична повість. Вид. 2. Ц. 1 р. 80 к.
15. **Перерід.** Оповідання. Вид. 2. Ц. 30 к.
16. **Під Корсунем.** Істор. повість. Вид. 2 Ц. 1 р. 20 к.
17. **Неволя бусурманська** Вид. 2. Ц. 50 к.

ДРУКУЮТЬСЯ:

18. Про гетьмана Самійла Кішку.
18. Великий Луг Запорозьський. Вид. 2.
19. Сагайдачне.

Адреса В-ва: Катеринослав, Басейна, 24.

Там же можна замовляти такі твори А. Кащенка,

1. Казка про рибалку та рибку. З мал. Полт. 1917. Ц. 10 к.
2. На руїнах Січі. К—слав. 1917. Ц. 15 к.

Ціна - 5-00

A 581882

1408

к. х. (110/14)